

PRAGMATIČNI FRAZEMI V LUČI TOPORIŠIČEVE TEORIJE IN PRAKSE

Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'373.7:929Toporišič J.

Izraza *pragmatični frazem* pri Toporišiču ne bomo našli, v gradivskem smislu pa se je s primeri pragmatičnih frazemov jezikoslovec srečeval ob nekaterih slovničnih in pravopisnih vprašanjih. Primeri kot npr. *človek božji, pod nobenim pogojem, po mojem mnenju, če se ne motim, bog varuj* so ga zanimali z vidika besedoslovja (stalne besedne zveze), skladnje (modifikacije propozije), sporočanja (stalne oblike besedil) ali pravopisa (pisanje skupaj oz. narazen). V prispevku z današnje (sodobne) perspektive analiziramo in interpretiramo tista mesta v Toporišičevih delih, ki izpostavljajo pragmatični segment frazeološke problematike, z namenom aktualizirati zlasti slovnično védenje o tej skupini večbesednih leksikalnih enot.

frazeologija, pragmatični frazemi, Jože Toporišič, slovenska slovnica, slovenski pravopis

The term *pragmatic idiom* could not be found in Toporišič's work. However, the linguist was faced with some examples of pragmatic idioms in relation to issues of Slovene grammar and orthography. His interest in examples such as *človek božji, pod nobenim pogojem, po mojem mnenju, če se ne motim, bog varuj*, focused on the aspect of lexicology (set phrases), syntax (propositional modifications), communication (conversational routines) and orthography (one- or two-word spelling). In the article, those passages in Toporišič's work which expose the pragmatic segment of phraseology from a contemporary viewpoint are analysed and interpreted. The aim of the article is to update the grammatical knowledge about a selected group of multiword lexical units.

phraseology, pragmatic idioms, Jože Toporišič, Slovene grammar, Slovene orthography

1 Pragmatični frazemi kot segment frazeologije

Na simpoziju Obdobja 30 (2011) me je v diskusiji ob referatu o interdisciplinarnosti na področju jezikovne pragmatike in frazeologije presenetilo vprašanje: »Pragmatični frazemi? A mi to sploh imamo?«

Pragmatični frazemi so bili v slovenščini »odkriti« z analizo pomenskih razlag frazeoloških enot v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, ki je pokazala, da je tipska slovarska razlaga pri nekaterih frazemih dejansko opis njihovih pragmatičnih funkcij, npr. *iz kože te bom dal* 'izraža veliko jezo, nezadovoljstvo, ogorčenje' (Kržišnik 1987/1988: 143–162, Kržišnik Kolšek 1988: 41), in ob celovitem opisu slovenskih glagolskih frazemov, pri katerih so naklonske omejitve glagolske sestavine pojasnjene kot njihova omejena pragmatična funkcija, npr. *drži jezik za zobmi, ne hvali dneva pred večerom/nočjo* (Kržišnik 1994: 89–90). Kasneje je bilo z analizo slovničnih in

pomenskih lastnosti pragmatičnih frazemov ugotovljeno, da to skupino sestavljajo medmetni in členkovni frazemi (*dober dan, hočeš nočeš*) ter posamezni glagolski frazemi s skrajnimi oblikoslovno-skladenjskimi omejitvami, ki nastopajo v stavčni vlogi (*pojdi se solit*) (Jakop 2006).

Zaradi strukturno in pomensko fluidne frazeološke skupine, ki svoje meje širi izven področja ožje in tudi širše frazeologije, se je za pragmatične frazeme v literaturi uveljavilo več različnih izrazov; v slovenskem prostoru je mogoče zaslediti še izraza *komunikacijski frazemi*, *sporočanjejski frazemi* (Stramljič Breznik 2000/2001), v nemški frazeologiji sobivata zlasti izraza *pragmatische Phraseologismen* in *Routineformeln*, podobno v angleški literaturi izraza *pragmatic idioms* in *conversational routines*, v hrvaški frazeološki literaturi pa se uporablja izraz *pragmemi* (prim. Jakop 2003: 115–117).

Teoretična spoznanja o pragmatični frazeologiji so v zadnjih 15 letih spodbudila vrsto zanimivih gradivskih raziskav, npr. o rabi pragmatičnih frazemov v istrskem govoru (Marc Bratina 2006), v Linhartovi dramatiki (Agrež 2012), v vsakdanjem spontano govorjenem jeziku (Verdonik 2014), pa tudi primerjalno z drugimi jeziki, npr. s hrvaščino (Stramljič Breznik 2002), nemščino (Krevs Birk 2009) in makedonščino (Arizankovska, Nikolovski 2010).

Na drugi strani pa aktualna slovenska slovnica (Toporišič 2000) frazeologije kot vede ne priznava in frazeološko gradivo obravnava v okviru besedoslovja (prim. poglavje o stalnih besednih zvezah), kar je presenetljivo, ker je Toporišič (1973/1974) avtor »prve kompleksne razprave« o frazeologiji na Slovenskem (Kržišnik 1988: 24), v kateri je utemeljil frazeologijo kot jezikoslovno vedo in poudaril, da njeno gradivo sestavljajo tako nestavčne kot tudi stavčne strukture, t. i. rekla in rečenice.

V nadaljevanju prispevka nas bo zanimalo, kje in kako slovnica in pravopis obravnavata, pojasnjujeta in normirata fenomen pragmatične frazeologije.

2 Pragmatični frazemi pri Jožetu Toporišiču

2.1 Pragmatični frazemi v Toporišičevi slovnici

Zaradi omejitve s prostorom se bomo v prispevku omejili le na zadnjo, četrto izdajo slovenske slovnice (Toporišič 2000), na posamezne odklone v drugih Toporišičevih delih pa zgolj opozorili.

Izrazov *frazem*, *fazeologija*, *pragmatični frazem* v slovnici ni,¹ zato lahko slovnici opis pragmatične frazeologije raziskujemo le na osnovi gradiva, ki sestavlja jedro te frazeološke skupine. Primeri pragmatičnih frazemov so zajeti v poglavje o besedoslovju in skladnji, pragmatika pa je vključena v poglavje o sporočanju.

2.1.1 Besedoslovni vidik

Besoslovje kot »nauk o besedi in nepovedni stalni besedni zvezi« (Toporišič 2000: 103) k stalnim besednim zvezam šteje tudi pragmatične frazeme. Toporišič jih

¹ V *Enciklopediji slovenskega jezika* (Toporišič 1992: 45) so pojasnjeni izrazi *frazem*, *fazeologem*, *fazeologija*. Razumevanju pragmatičnih frazemov se deloma približujeta razlagi izrazov *fazeološki členek* in *fazeološki medmet*, vendar izpostavljata zgolj eno lastnost pragmatičnih frazemov, tj. njihovo skladensko vlogo.

glede na zgradbo (sestavine) besedne zveze kategorizira v štiri tipe »medmetnih rekel«, npr. *človek božji, o sveta preproščina, za boga milega, ti hudiman ti*, in sedem tipov »členkovnih rekel«, npr. *pod nobenim pogojem, po pravici povedano, toliko da ne, tako in tako, po vsem sodeč, s težavo, še ne* (prav tam: 135), s čimer je nakazana strukturna raznovrstnost pragmatičnih frazemov, ki je bila v kasnejših raziskavah tudi potrjena (Jakop 2006: 70–111).

Ob Toporiščevem pojasnilu, da polstavčne in stavčne stalne besednozvezne strukture (*rečeno storjeno, bog te nima rad*) spadajo v besedoslovje, stalne besedne zveze z vrednostjo povedi, tj. »rečenice«, pa ne spadajo v besedoslovje, temveč v besedilosllovje (Toporišič 2000: 103, 133), pa se poraja več vprašanj.

Prvič, ta trditev dejansko kaže, da slovnica frazeologije ne dojema kot jezikoslovno vedo, temveč njeno gradivo segmentira na področje besedoslovja in besedilosllovja, kar zamegljuje kompleksnost frazeologije kot vede in jezikovnogradivskega fenomena.

Vprašanje statusa pragmatičnih frazemov tipa *pojdi se solit* v slovnici ni razrešeno, tako da ni jasno, ali te pragmatične frazeme razume kot »glagolska rekla« ali kot »rečenice«. Poglavlje o »stalnih oblikah besedil« (prav tam: 721–725), v katerem bi ob taki delitvi pričakovali vsaj omembo »rečenic«, se s tem ne ukvarja, tako da »rečenice« v resnici izostanejo in slovnično niso pojasnjene.²

Nenavadno je, da so primeri »stavčnih rekel« tipa *kot bi mignil* (prav tam: 136) del besedoslovne problematike, saj sta stavek in poved vendarle »osnovna pojma skladenje« (prav tam: 488).³

In ne nazadnje, kaj medmetne in členkovne frazeme pravzaprav odmika od »rečenic«, tj. »staln[ih] besedn[ih] zvez s povednim statusom« (prav tam: 133), saj so medmeti in členki v slovnici skladenjsko opredeljeni kot pastavčne povedi (prav tam: 488–489).

2.1.2 Skladenjski vidik

V poglavju o skladnji naletimo na primere pragmatičnih frazemov v okviru tipologije besednih zvez, stavkov oz. povedi in preko tega izvemo nekaj o njihovih skladenjskih lastnostih.

Posamezni tipi pastavčnih in večstavčnih tvorb so ponazorjeni tudi s primeri pragmatičnih frazemov, npr. s pragmatičnim frazemom *Za boga svetega!* medmetna pastavčna poved (Toporišič 2000: 489), s pragmatičnim frazemom *po pravici povedano* polstavek (prav tam: 490), s pragmatičnim frazemom *bog nebeški* (deloma tudi *mucka moja mala, bedak ti neumni, nastava ti taka*)⁴ pa zvalniška soredna poved, s čimer so reflektirane tri osnovne skladenjske vloge pragmatičnih frazemov.

² Pregledno o izrazih za stavčne frazeme v slovenskem jezikoslovju gl. Meterc 2014.

³ Slovenska sodobna leksikologija temelji na spoznanju, da je leksem lahko tudi večbesedni, v leksikalni fond pa šteje **nestavčne** stalne besedne zveze (Vidovič Muha 2000: 22–23).

⁴ V sodobni slovenščini so z vidika pogostosti rabe ustaljene podobne zveze: *mucka moja, muca moja, bedak neumni* (prim. Gigafida).

Slovnica v okviru skladenjskega opisa besednih zvez razkriva na vzklike omejeno stavo levega prilastka na desni in jo označuje kot stilno zaznamovano, med primeri pa so navedeni tudi pragmatični frazemi, npr. *strela gromska, bog nebeški* (prav tam: 562). Ta stava je tipična za eno od skupin podredno zloženih pragmatičnih frazemov s funkcijo vzklika (vključno s kletvicami), ki imajo v svoji zgradbi samostalniki in zapostavljeni pridevnik (Jakob 2006: 82).

Presenetljiva je interpretacija stavčnih pragmatičnih frazemov v poglavju o modifikacijah (določitvah) propozicije, iz katere sledi, da pragmatični in tudi mnogi drugi frazemi v skladnji pogosto niso razumljeni kot stalne besedne zveze, ki jih pri besedovanju jemljemo iz pomnilnika in lahko predstavljajo anomalne skladenjske pojave, temveč zgolj kot prvine propozicije, ki jih vsakokrat sproti tvorimo po skladenjskih vzorcih. Npr. pragmatična frazema *Dej ga kronat!* in *Pojdi (Pejt) se solit!* sta pojasnjena v okviru modifikacije velelnih povedi kot »pogovorno velevanje z zvezo *daj/dej* + nedoločnik« (Toporišič 2000: 519), čeprav vsebina teh frazemov z velevanjem nima prav dosti zveze (prim. Fran: *kronati*: npr. SSKJ, 3. pomen: *kronati ga* 'počenjati neumnosti, lahkomiselnosti'). Drugače pa npr. pri gotovostni modifikaciji povedi, kjer skladnja eksplicitno izpostavlja, da so sredstva za izražanje gotovosti »členkovni frazeologemi oz. besedne zveze« in med njimi navaja primere pragmatičnih frazemov: *po splošnem mnenju, po pričakovanju, po mojem* ipd. (prav tam: 522–523). Še bolj »frazološka« (v smislu ustaljenosti) sta zgleda *po mojem mnenju, če se ne motim*, ki pa ju Toporišič označi zgolj kot »besednozvezne enote«, ki izražajo gotovost (prav tam: 525). Zlasti pojasnilo o variantnosti med zvezami *menim, po mojem mnenju, mnenja sem, vsi menijo, nihče ne meni/misli, vsak meni, skoraj vsi menijo* ipd., ob katerih Toporišič pravi: »Tu se nakazuje skoraj neskončna množica variacij, ki so vse po svoje upravičene in potrebne, urediti pa bi jih bilo treba po določenih, sedaj še ne odkritih merilih« (prav tam: 525), kaže na neupoštevanje temeljne razlike med frazeološkim in (zgolj) skladenjskim, tj. ustaljenost skladenjske strukture.

2.1.3 Sporočanje vidik

Glede na to, da imajo pragmatični frazemi izjemno tesen stik s pragmatiko in pragmatičnimi funkcijami, saj gre pri njih za »leksikalizirana govorna dejanja« (Jakob 2006), je treba ugotoviti, kako slovnica pojasnjuje jezikovnokomunikacijski vidik frazeologije.

Pragmatika kot »sestavina vsake semiotične (znamenjeslovne) teorije« (Toporišič 2000: 731) je v slovnici teoretično pojasnjena v poglavju o sporočanju.⁵ Omenjajo se členki kot »znanilci (indikatorji) določenih nagovarjalnih razredov«, s katerimi se izražajo določene pragmatične zgradbe, vendar med primeri ni prav nobenega pragmatičnega frazema (prav tam: 736). Pri ponazarjalnem zgledu »velegovornega (makrogovornega) dejanja« slovnica omeni, da so v besedilu lahko uporabljena go-

⁵ Na tem mestu se ne bomo spuščali v komentiranje izraznega aparata tega poglavja, za katerega se zdi, da se v slovenskem (pragmatičnem) jezikoslovju v marsičem ni uveljavil, npr. terminologija na področju govornih dejanj.

vorna dejanja »pozdravi, vprašanja, trditve, prošnja, zahvala, predlogi itd.« (prav tam: 738–739), vendar jih gradivsko ne razčlenjuje in jezikoslovno ne pojasnjuje. Mnoga navedena govorna dejanja se v slovenščini in drugih jezikih uresničujejo ravno s pragmatičnimi frazemi, npr. *na svidenje, kako si kaj?, kar se mene tiče, lepo od tebe* ipd., zato bi v slovnici upravičeno pričakovali opis v slovenščini ustaljenih besedilnih vzorcev. Zaključna misel tega poglavja: »Velika naloga jezikoslovja, študija besedovanja, psihologije in družbenih vednosti v prihajajočih letih je upoštevanje sistemske medodvisnosti pomena in dejanja, tj. besedila in sotvarja« (prav tam: 742) pa nakazuje, da se je Toporišič sicer zavedal perspektivnosti raziskovanja jezikovne rabe, a prezrl, da je stroka na področju pragmatičnega jezikoslovja in besediloslovja v 80. in 90. letih tudi zaradi razmaha korpusnega jezikoslovja že pridobila mnoga nova spoznanja, ki jih to slovnično poglavje še ni ujelo.

2.2 Pragmatični frazemi v Toporišičevem pravopisu

Slovenski pravopis (SP 2001), poznan tudi pod imenom »Toporišičev pravopis«, ima do normiranja frazeologije bolj mačehovski odnos (prim. večplastno kritiko pri Kržišnik 2003, ki se dotika tudi pravopisne obravnave pragmatičnih frazemov). Sodeč po stvarnem kazalu, so pravopisno problematični le »fazeološki zaimki« (pisanje skupaj oz. narazen), npr. *kdor si bodi, kar se da, bog ve kdo, bog ve kateri, bog ve kam, kdo ve kam* (SP 2001: 233–270).

Normativne in kodifikacijske rešitve v zvezi s pragmatičnimi frazemi je treba iskati v okviru normiranja medmetnih in členkovnih zvez; na teh mestih sta v pravilih izpostavljeni raba vejice pri pastavčno rabljenih pragmatičnih frazemih *hudiča vendar, dober dan, križ božji, prav gotovo* (prim. SP 2001: § 343, 346) in pisanje skupaj oz. narazen pri pragmatičnih frazemih *na svidenje, bog daj srečo* (prim. prav tam: § 593) in *že še, že že, še še* (prim. prav tam: § 589). V slovarski del je vključenih 8 medmetnih zvez in 21 členkovnih zvez, med njimi so tudi primeri pragmatičnih frazemov, npr. *bog pomagaj, tako rekoč*. Večina gradiva pragmatičnih frazemov pa je žal »porazgubljena« med ponazarjalnim gradivom znotraj mnogih slovarskih sestavkov. Pri ciljno usmerjenem pregledu je bilo mogoče opaziti, da pravopis pri pragmatičnih frazemih načeloma daje normativne podatke, saj jih prikazuje bodisi kot v knjižnem jeziku nevtralne, npr. *dober dan, reci in piši, še na mnoga leta, še vprašaj*, bodisi jih označuje s socialno-, funkcijskozvrstnimi, čustvenostnimi, normativnimi in drugimi oznakami, npr. neknj. ljud. *ne me farbat*, neknj. pog. *pa ja da*, prakt.sp. *po mojem se motite*, kletv. *pojdi nekam, k vragu, se solit*, poud. *pri moji duši, kako si*, star. za *kriščevo voljo*, vendar pa nam ob tem zaradi razpršenosti frazemov po slovarju in nejasnih meril njihove slovarske obravnave ni uspelo razbrati načel, ki so bila odločilna za njihovo vključitev v pravopisni slovar in oblikovanje normativne podobe.

3 Sklep

Toporišičeva slovnica in pravopis sta presenetljivo bogata s primeri različnih tipov pragmatičnih frazemov. Vendar pa se slovnično razdrobljena obravnava (pragmatične) frazeologije izkaže kot neustrezna, saj zabriše njihove temeljne lastnosti in zato otežuje nadaljnji razvoj tega področja. Presežena se zdi tudi delitev frazeološkega gradiva po posameznih jezikovnih ravlinah, deloma v besedoslovje, deloma skladnjo in besediloslovje. Da je bilo to stališče nekako blizu tudi Toporišiču, kaže tematska ureditev *Besedjeslovnih razprav* (Toporišič 2006), kjer so jezikoslovčeve (starejše) objave razprav razporejene v šest vsebinskih sklopov in eden od njih je tudi frazeološki.

S kratkim pregledom Toporišičevega stika s pragmatično frazeologijo zagotovo nismo izčrpali vseh mest v slovenski slovnici, ki neposredno ali posredno govorijo o pragmatičnih frazemih, smo pa z njim – upam – pokazali, da bo ob aktualizaciji slovnice in drugih jezikovnih priročnikov treba posebno pozornost nameniti opisu frazeološkega gradiva in slediti tistim spoznanjem, ki so v metodološkem in gradivskem smislu dopolnila in nadgradila prejšnja. Frazeologija vsekakor presega meje besedoslovja in skladnje, pragmatična pa zajame tudi segment besediloslovne problematike, zato bo sodoben slovnični opis frazeologije posledično moral revidirati spoznanja in osvežiti vedenje na vseh teh jezikovnih ravlinah.

Viri in literatura

- AGREŽ, Maruška, 2012: Pragmatični frazemi v Linhartovi dramatik. Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *Slovenska dramatika. Obdobja 31*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 11–21.
- ARIZANKOVSKA, Lidija, NIKOLOVSKI, Gjoko, 2010: Pragmatični frazemi vo slovenečkoti i vo makedonskoti jazik. *Makedonsko-slovenečki jazični, kniževni i kulturni vrski = Makedonsko-slovenske jezikoslovne, književne in kulturne zveze*. Skopje: Filološki fakultet »Blaže Koneski«. 267–274.
- Fran = Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. www.fran.si
- Gigafida: Elektronska zbirka slovenskih besedil. www.gigafida.net
- JAKOP, Nataša, 2003: Pragmatični frazemi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 9/2. 111–127.
- JAKOP, Nataša, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- JAKOP, Nataša, 2011: Stičišča jezikovne pragmatike in frazeologije. Simona Kranjc (ur.): *Meddisciplinarnost v slovenistiki. Obdobja 30*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 205–211.
- KREVS BIRK, Uršula, 2009: »Bog te sprimi – Grüß dich Gott!«: nekaj jezikovnih značilnosti komunikacijskih obrazcev na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Marija Javor Briški, Mira Miladinović Zalaznik, Stojan Bračič (ur.): *Sprache und Literatur durch das Prisma der Interkulturalität und Diachronizität: Festschrift für Anton Janko zum 70*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 383–392.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1987/1988: Frazeološko gradivo v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Debatni list Slava* 2/2. 143–162.
- KRŽIŠNIK KOLŠEK, Erika, 1988: *Frazeologija v moderni. Magistrska naloga*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi: ob primeru frazemov govorjenja. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- KRŽIŠNIK, Erika, 2003: Frazeologija v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2. 221–237.
- MARC BRATINA, Karin, 2006: Izražanje negativnih čustev v govoru vasi Pregara v slovenski Istri: pragmatični frazemi. Mihaela Koletnik, Vera Smole (ur.): *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor: Slavistično društvo. 366–375.
- METERC, Matej, 2014: Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 181–190.
- SP 2001 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2000/2001: Komunikacijski ali sporočanje frazemi. *Jezik in slovstvo* 46/5. 191–200.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2002: Medmetni frazemi s sestavino *bog* v slovenščini in hrvaščini. *Studia Slavica Savariensia: nyelvészeti és irodalmi folyóirat*. Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Szláv Filológiai Intézete. 68–73.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973/1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- VERDONIK, Darinka, 2014: Frazeološkost krščanskega izrazja v vsakdanjem govoru. *Jezikoslovni zapiski* 20/1. 59–78.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.